
Socialiniai ir ekonominiai visuomenės pakraščiai pastarojo meto lietuvių prozoje (sociologinė analizė)

Vida Kasparavičienė

*Socialinių tyrimų institutas,
Saltoniškių g. 58,
LT-2600 Vilnius,
el. paštas
kasparaviciene@post.skynet.lt*

Remiantis pastarųjų metų lietuvių prozos analize, atskleidžiamas prozininkų, kaip ekspertų, požiūris į išorinių aplinkybių ir asmenybės ypatumų sąveiką, gausinančią skurdžiausiai gyvenančių žmonių sluoksnį. Išryškinama trilypė prozininkų nuostata marginalinio sluoksnio atžvilgiu. Ji reiškia pačių autorių, kitų vaizduojamų sluoksninių požiūrių į skurdžius ir šiųjų savęs vertinimu. Nustatoma, kokią ateitį prozininkai numato atstumtiesiems.

Raktažodžiai: marginalinis sluoksnis, skurdas, asmenybės ypatumai, požiūris į atstumtuosius

ĮVADAS

Visuomenės virsmo laikotarpiu gausėja marginalinis sluoksnis – didėja skaičius žmonių ir socialinių grupių, atsiduriančių ekonominiame ir kultūriniame visuomenės pakraštyje. Įvairialypiam marginaliniame sluoksnyje išskirtini skurdžiausiai gyvenantys žmonės: bedarbiai, benamiai, seni vieniši žmonės ir ligoniai, gatvės vaikai ir pan. Tie žmonės neturi įtakos reikšmingiems visuomenės gyvenimo sprendimams. Jų nėra tiek gausu, kad didesnei visuomenės daliai trukdytų funkcionuoti. O vis dėlto marginalinio sluoksnio gausėjimas ardo visuomenės gyvavimo pamatą – nebelyka bendrų gairių, žyminčių visuomenės esmę, jungiančių jos narius ar grupes [7: 4347].

Žemiausio, veik išstumto iš visuomenės, sluoksnio gyvavimą atspindi ir šiuolaikinė lietuvių proza. Tai lemia ir literatūros vyksmo pokyčiai. Panaikinus cenzūrą, jau nuo devintojo dešimtmečio pabaigos ėmė rodytis anksčiau draustos problematikos – tremties, dvasinės prievartos – kūriniai. Leidėjams ir autoriams derinantys prie „rinkos reikalavimų“, pagyvėjo kitokių temų srautas – imta rašyti apie geidulių pritvinkusią žmogaus pusę ir anksčiau skaitovų akims neprieinamą antvisuomenę. Palyginti laisvesnis literatūros vyksmas sykiu su stiprėjančiu socialiniu reiškinio akina Lietuvos prozininkus plėtoti nūdienos marginalinio sluoksnio – atstumtųjų – problematiką: nesėkmingas pastangas prisitaikyti prie rinkos sąlygų, nuskurdimą, gyvaliojimą be pragyvenimo šaltinių, ritimąsi į dugną.

Amžininkų kūrinius apie gyvenamą laikotarpį galima traktuoti kaip dokumentus, išryškinančius įvairias tikrovės puses, o jų autorius – kaip ekspertus, sugebančius įvairialypės tikrovės pažinimą perteikti

literatūros priemonėmis. Tie kūriniai įsiliesia į viešą diskursą ir meniniu įtaigumu (unikalių žmonių bruožų išryškinimu, vidinės veikėjų tiesos atskleidimu, intrigos plėtojimu) ugdo skaitančios visuomenės nuostatas į atstumtuosius.

Grožinės literatūros kūrinių analizė dažnokai taikoma visuomenės tyrinėtojų darbuose – remiantis įvairiais šaltiniais ir metodais priartėjama prie išsamesnio tikrovės pažinimo. Kultūros istorikų darbuose meniniam tikrovės pažinimui teikiama pirmenybė tada, kai trūksta duomenų įvairiapusiškai atskleisti tiriamą reiškinį. Štai XVIII–XIX a. marginalinių Lietuvos visuomenės sluoksninių tyrinėtojai remiasi grožinės literatūros kūriniais, atsiminimais, tautosaka, norėdami nušviesti visuomenės nuostatas ir požiūrį į tam tikrus reiškinis, marginalinio sluoksnio žmonių įvaizdį – tai, kas nefiksuojama archyvuose dokumentuose [24; 29]. V. Kubilius, apibūdinamas Sajūdžio dienų ir tikrovės prieštaras, remiasi, be publicistų, ir poetų, prozininkų kūriniais [11]. Būta ir atvirksčio socialinių mokslų ir literatūros ryšio – turinio analizės metodą mėginanti taikyti literatūros kritikoje. Toril Moi nurodo, kad literatūros kritikos raidoje būta tarpsnio (aštuntąjį praėjusio amžiaus dešimtmetį), kai grožiniai kūriniai vertinti „išvirkštiniu sociologiniu požiūriu“ – nagrinėta, ar gyvenamos tikrovės faktai atitinka kūrinuose vaizduojamus socialinius aspektus. Toril Moi nuomone, ta kritikos kryptis peiktina „už kraštutinį naivumą vertinant literatūros ir tikrovės bei rašytojo ir teksto sąryšį“, bet anuo metu ji turėjo ir privalumą, mat stengtasi neišleisti iš akių istorinių ir socialinių aplinkybių [18: 50]. Kitaip tariant, mėginant išryškinti neginčytiną ir daugialypį literatūros ir tikrovės ryšį svarbu paisyti specifinių vienos ir kitos ypatumų.

Sociologinė grožinės literatūros analizė ir biografinis metodas turi nemažą sąlyčio plotą. Autobiografijai reikia savistabos, savianalizės sugebėjimų, pasak V. Kubiliaus, „vidinio atsivėrimo“ – to, kuris būtinas ir meninei kūrybai. Gilių vidinių psichologinių išvalgų, lemiančių autobiografijos slinktį meninio biografinio ar psichologinio kūrinio link, sociologus dominančiose autobiografijose gali ir nebūti – šiuos tekstus suartina tam tikras savivokos lygmuo, subjektyvios tiesos atskleidimas. Konkursams skirtų rašinių autoriai dažnai turi literato polinkių [9: 273], nors tikrovės projekcija griežčiau varžo autobiografijos žanrą negu meninių kūrinių sumanymus.

Biografijos rašomos tam tikrais tikslais (konkursams, spaudai, informaciniais leidiniams). Autorius pats nusprendžia, kuriuos savo gyvenimo faktus ir kaip pateikti: įvykius papildo vaizduote, chaotiškus epizodus sudėsto taip, kad atitiktų asmenybės brendimo nuoseklumą. Pasak V. Kubiliaus: „Kasdieniškų atsitikimų, intelektualinių ir emocinių išgyvenimų, linksmyų pašnekėsių ir radikalių apsisprendimų maišatyje ieškoma individualaus likimo dialektikos, kuri galėjo būti tik tokia, o ne kitokia“ [10: 88–89]. Tikslas ir nuoseklumo siekis gyvenimo aprašymus daro sunkiau interpretuojamus. Pridursiu dar žmogaus psichikos ypatumą, besireiškiantį polinkiu slopinti (arba palikti vien privačiai sferai) skaudžių išgyvenimų prisiminimus – tai irgi lenkia gyvenimo dėstymą iškraipymo, nutylėjimo pusėn. Ypač keblu interpretuoti dar nesenų laikų dokumentus. Pasak E. Baliutytes, literatūros ir kritikos sluoksniuose (beje, ir kituose) gyvavo „savotiška dvikalbystė: netgi vartojant tuos pačius žodžius, buvo galima teigti priešingus dalykus“ [2: 90]. Tyrinėti praėjusio laiko atskambius dvilypio kalbėjimo autobiografijose, kurioms dar įvairesnių atspalvių suteikė cenzūra, savicenzūra, situacinės ir išlikimo paskatos [26], – daugiamatis uždavinys. Tad autobiografijos išryškina subjektyvias prasmes kaip ir grožinės literatūros kūriniai. Juos nagrinėti ypač pravartu tada, kai socialinis reiškinys, būtent – marginalinio sluoksnio radimasis ir gausėjimas, mažai ištirtas, o statistiniai duomenys tėra apytiksliai.

Šis darbas pagrįstas lietuvių prozos publikacijomis, skelbtomis 1999–2001 m. ir 2002 m. pirmo pusmečio „Metuose“, ir kai kuriomis pastarųjų metų prozos knygomis. Apskritai visi prozininkų atstumtieji suskyla į dvi atšakas. Vieną sudaro visais laikais gyvenantys visuomenės pakrašty „valkatos iš pašaukimo“, anot J. Kunčino, – šiems visada labiausiai rūpi, kaip išgyventi, „kaip susimokėti už dešreles, vyną, cigaretes“ [14: 30]. Kita atšaka – tie, kurie pakrašty atsidūrė ne savo noru, o paveikti aplinkybių. Itin griežtos ribos tarp jų nėra. Kadangi tas abi atšakas būtų per platu aprėpti, tyrimo objektą susiaurinau: tai marginalinio sluoksnio žmonės, gyve-

nantys mūsų laikais atkurtos nepriklausomybės Lietuvoje – nuskurdėliai, netekę darbo, pajamų šaltinių, negalintys prisitaikyti prie besikeičiančios tikrovės, išstumti iš visuomenės gyvenimo. Taigi apsiribojau ta marginalinio sluoksnio dalimi, kuri ne savo noru atsidūrė skurde ir galbūt norėtų atgauti anksčiau statusą.

Darbo tikslas – nustatyti, kokios aplinkybės (biografijos ypatumai, asmenybės savybės) nustumia žmones į skurdą, ar turi jie bendrų būdingų bruožų; atskleisti, koks kitų, aukštesnių sluoksnių žmonių ir pačių autorių (ir siauresne prasme – kaip asmenybių, ir platesne – kaip rašytojų sluoksnio) požiūris į atstumtuosius, kokią ateitį jiems numato prozininkai.

TRUMPAS ANALIZUOJAMOS PROZOS APIBŪDINIMAS

Nedrįstu teigti, kad devintojo dešimtmečio pabaigoje ir dešimtojo pradžioje marginalinio sluoksnio veikėjų lietuvių prozoje visai nebuvo. Rašytoja B. Vilimaitė į novelę „Pusė amžiaus“ įterpia epizodą apie tai, kaip žurnalistė „jaunystėje, vos baigusi studijas“, taigi dar anais laikais, mėgino rašyti apie atstumtuosius, kad paveiktų visuomenę – ir ko neprarado darbo. Atstumtųjų problematika jai nenustojo rūpėjusi: „[...] tų nelaimingųjų gyvenimas buvo toks baisus, kad visai apie juos nerašyti buvo negalima“ [29: 67–68]. Veikiausiai ši literatūrinė detalė autentiška – kai kurios prozininkės novelės atstumtųjų būties tematika aiškiai rašytos ar sumanytos anksčiau negu praėjusį dešimtmetį. Kai kurie kitų autorių kūriniai galėjo pasirodyti tik pastarąjį dešimtmetį – ir dėl cenzūros suvaržymų, ir todėl, kad rašinio kelias į viešumą dažnai būna ilgas. Vis dėlto atstumtųjų problematikos aktualėjimą rodo tai, kad atitinkamu 3,5 metų laikotarpiu, pradedant 1991-aisiais, tame pačiame literatūros žurnale buvo tik dvi tokios publikacijos, ir abiejų vyksmo laikas siekė tolimą arba kiek artimesnę praeitį, bet neapėmė dabarties.

Stambesnių šios problematikos kūrinių nėra. Dauguma apsakymai. Tad atstumtųjų tikrovė prozos meistrams nėra taip gerai pažįstama ar neatrodo tokia sukrečianti, kad ją vertėtų įprasminti stambesniu kūriniu. Dar vienas kūrinių, skirtų atstumtųjų problematikai, ypatumas: rašinių apie šio sluoksnio moteris mažiau. Tai lemia tokios aplinkybės. Pirma, lietuvių prozininkai paprastai rašo apie tą lytį, kurią geriau pažįsta ir supranta (išimčių nedaug), antra, moterų sudaro mažesnę rašytojų dalį. Moterų sudarė 7% XIX a. gimusių rašytojų, įtrauktų į lietuvių rašytojų sąvadą [27], 13% – gimusių pirmaisiais, apie trečdalį – vėlesniais XX a. dešimtmečiais. Tarp rašytojų, gimusių šeštąjį dešimtmetį ir dar vėliau, moterų buvo jau 42%. Tad dabar jos sudaro maždaug trečdalį Lietuvos rašytojų. Paskutinį XX a. dešimt-

metį literatūros tekstų srovėje išryškėjo naujų vardų, bet vyrų ir moterų proporcija veikiausiai nedaug tepakito. Mat išliko aplinkybės, lėmusios mažesnę moterų dalį literatūroje: skeptiškas leidėjų, kritikų ir skaitytojų požiūris į moterų kūrybą (jį atitiko Atgimimo metais atgijusi konservatyvi patriarchalinė „moters vietos“ apibrėžtis [5]) ir buitės, šeimos našta, kurios nepalengvina įprasta socialinių santykių tvarka. Iš dalies todėl proza neaprepia marginalinio sluoksnio įvairovės ir prireikia išskirti moterų savytumus.

ATSTUMTŪJŲ BIOGRAFIJOS

Vienuose kūriniuose biografiją galima daugmaž visiškai rekonstruoti, nors ji pateikiama nebūtinai chronologiškai. Kituose duodamas atstumtųjų būties skerspjūvis, kur keliais brūkšniais nužymėta žmogaus būseną tam tikroje situacijoje ar tam tikrą mirksnį. Iš tų brūkšnių dažnai galima atkurti jei ne geroką dalį, tai bent svarbius biografijos ypatumus. Išskyrčiau šešis biografijų variantus. Pirmasis apima biografijas tų žmonių, kurie nuskurdo ekonomikos nuosmukio sąlygomis, neįstengė prisiderinti prie besikeičiančios tikrovės. Buvę geri specialistai (inžinieriai, mokytojai ir kt.), vertinti aplinkinių žmonių ir sulaukę tam tikro visuomenės pripažinimo, į visuomenės pakraštį nusirito dėl nemokamų algų, prarasto darbo, pabrangusio gyvenimo, mažų pensijų [3; 4; 8; 17]. Dažno biografija paženklinta kalėjimu. Su kalėjimo sąvoka susiję ir prisitaikymo sunkumai, ir asmenybės nuokrypis, kartais amoralumas, dažniausiai – alkoholizmas [1; 16; 19; 21; 23; 28]. Trečią variantą sudaro gyvenimas tų žmonių, kurie patyrė nepataisomų traumų lemtingai susiplakus aplinkybėms: jų asmenybės brendimui žala padarė tremtis, ypač vaikystė Sibire, persekiojimai, patyčios, apgavystės. Traumų pasekmės asmenybės brendimui tokios: asmenybės nuokrypis, asmenybės prisiderinimui prie tikrovės trukdantys pykčio ir keršto jausmai, per didelis jautrumas socialinėms neteisybėms [16; 19; 23]. Ketvirtas variantas – tėvų išlaikytinių biografijos. Jauni bedarbiai – nevykėlių verslininkų, aferistų ir girtuoklių derinys. Jų nesėkmes lemia ir aplinkybės, ir netikęs būdas, veik patologinis asmenybės nuokrypis. Štai šmėkšteli pensininkų išlaikytinis: „[...] pragėrė ir kortom pralošė kompensaciją už tėvų mišką, suklautojo kažkokius popierius, buvo tampomas po teismus ir taip toliau. O dabar, bajoriškai nosį užrietęs, keliauja šunis lodydamas per žmones, ir niekas galvoj jam ilgai neužsilieka“ [16: 34]. Būtinai išlaikytinių gyvenimo priedas – alkoholis.

Tie variantai apima vyrų biografijas. Vyrų buvo tam tikrų sričių žinovai, pasyvūs rezistentai, išbandę visokius veiklos būdus, nesibodėję nė nusikalstamai. Jų gyvenimą rašytojai vaizduoja sklidiną įvykių. Sun-

kūs biografijos tarpiniai išugdė ypatumus, lemiančius konfliktą su tikrove. Moters biografija iš esmės kitokia. Moterį, atsidūrusią visuomenės pakraštį, atitinka patriarchalinė moters nedalios samprata, labai priimtina prozininkų vyrų suvokimui. Išskyrčiau du jos variantus. Pirmas – griežtai patriarchalinis, veik neturi laiko žymių, lyg būtų atklydęs iš XX a. pradžios: moteris visą gyvenimą uita, iš pradžių tėvo, paskui vyro mušta ir žeminta, vaikų išnaudota, nieko nepasiekusi – ir nė nesiekusi, prasigėrė ir mirė [25]. Patriarchalinė moters nedalios samprata, matyt, plačiai išsikerojusi Lietuvoje. Ją atgaivina ne tik vyrų rašytojų perkuriama tikrovė. Ji prasismelkia ir į B. Vilimaitės kūrybą, bet atspindi kitą patriarchalizmo pusę ir neturi niekinamos tonacijos: sena moteris skursta todėl, kad iš pensijos išlaiko visus namus – rūpinasi seniu invalidu ir vaikaičiais [29: 62–65]. Antras variantas kiek švelnesnis. Tai kūną perduodančios moters likimas. Jo tragizmą prislopina ironiškas autorius, J. Kunčino, požiūris į dėstomus dalykus ir egocentrinė pasakotojo pozicija: moters gyvenimas tik išryškina pasakotojo poelgius, vaizduotę, dvasines savybes. Moteris parsiduoda už maistą, gėralus, būstą [12; 13]. Tėvų ar artimų žmonių, galinčių padėti „grumtis už būvį“, ji neturi. Savarankiškai gyventi nesugeba, mat nieko nemoka – tik arbatos išvirti [13: 264]. Kurį laiką tos moterys praleidžia kalėjime. Iš ten išeina sužvėrėjusios. Taigi prozininkai nenori sutikti, kad permainų laikotarpiu marginalinį sluoksnį gali papildyti lygiai tokia pati ir moterų, ir vyrų įvairovė (moterys, vienos auginančios vaikus, sudaro rizikos grupę [6; 15]). Kitaip reikėtų pripažinti ir iškilusią grėsmę netolimai ateičiai – kaip begyvuos bendruomenės tęstinumas, jei „židinio kurstytoja“ išstumtama į socialinį pakraštį. Tad prozininkų patriarchalinės pasaulėjautos likučiai kenkia analitinio žvilgsnio skvarbumui.

ASMENYBĖS YPATUMAI

Jų sąveika su išorinėmis aplinkybėmis palengvina ritimąsi į skurdą. Svarbesni prozininkų pastebėti ypatumai tokie. Visų pirma, savita vertybių hierarchija. Joje svarbiausią vietą užima nekonvencionalios vertybės. Nevertinama karjera, įprastos visuomenei gero sugyvenimo normos – aptakus elgesys, pataikūniškumas, veidmainystė ir pan. [3; 19]. Pripažįstama naivi gėrio samprata, siejama su klasikine grožio ir pasaulio tvarkos darna [19], nors visuomenės gyvavimas (tremtis, okupacijos, represijos, panieka asmenybei) su darna nesuderinamas. Pritariama kraštutiniam sąžiningumui. Šios vertybės motyvuoja nekonvencionalų elgesį, apibūdinamą polinkiu ne paisyti formalių taisyklių, o elgtis taip, kaip atrodo teisinga. Vertybių motyvuojamoji galia didžiulė – žmogus ne kartkarčiais pasipriešina veidmainystei ar neteisybei,

o visada, atkakliai, nors be patoso. Savaiame suprantama, tokia elgsena mažina galimybę prisitaikyti prie tikrovės.

Kitas asmenybės ypatumas – individualūs bruožai. Prozininkai pabrėžia atstumtųjų asmenybės neveiklumą. Dažną apibūdina pasyvus nesutikimas su gyvavusia sistema, jos nepriėmimas – todėl nepritapo, nepadarė karjeros, neprasimušė. Neveikliai laikysenai prozininkai skiria ir griežtesnių, neigiamos reikšmės žodžių: „bespalvis, nereikšmingas visuomenės ir valstybės akimis“, „tokie net mušami nesigina“ [4: 55–59]. Taigi atstumtieji turi sunkiai suderinamą su rinkos konkurencija bruožų. Aiškiai numanoma tų žmonių pražūtis.

Prie asmenybės ypatumų priskirčiau ir tą vidinės motyvacijos branduolį, kurį K. Saja, suabsoliutindamas biologinę žmogaus pusę, vadina paveldėta prigimtimi: senelio smurtininko genų paveldėtojiui – „velnio išperai“ esą nuskirta būti visuomenės atmata [23: 61–80]. Tokia sutirštinta interpretacija neatrodo visai neturinti pagrindo, nes asmenybės brendimo aplinkybės retai būna tokios palankios, kad ydingą prigimtį galėtų nusverti patirties veiksniai.

Ir galop – dabartinė atstumtųjų jausena, kaip skiriamasis bruožas. Ją prozininkai dažniausiai apibūdina trimis bendriausiomis emocijų kategorijomis: pykčiu, pavydu ir nusivylimu. Bent vienas iš tų jausmų išryškėja vos ne kiekviename kūrinyje. K. Arlausko veikėjas, girtuoklis bedarbis, buvęs milicininkas, jaučia „pyktį ant nuo jo nusigrėžusio pasaulio“ [1: 55]. „Velnio išpera“ lieja pagiežą, įskaudintas nesėkmių [23: 78]. Neapykanta ir nevilts būdingi daugeliui Lietuvos kaimiečių, besiritančių į skurdą, – taip savo veikėjo mintimis mąsto P. Venclovas [28: 52–53]. Pyktis bei agresyvumas žymi ir benamio vaiko emocinę būseną: „[...] galvojo, kad savo tėvą irgi galėtų lengvai papjauti, jeigu tik kada nors sutiktų gyvenimo kelyje“ [29: 12]. Pasak A. Daškaus, apmetusio Vilniaus marginalinio sluoksnio (benamių, alkstančių pensininkų, elgetaujančių vaikų) eskizą, pyktį atstumtieji jaučia dėl savo likimo, nepasisekusio gyvenimo, pavydi tiems, kurių gyvenimas palankiau susiklostė, ir nusivylę „viskuo, kuo galima nusivilti: žmogumi apskritai, artimu, moterimi, viršininuku, draugais, savimi ir galop savuoju gyvenimu“ [4: 90]. Pyktis, nusivylimas ir pavydas kursto keršto troškulį ir verčia veikti [4: 21; 23; 28].

Rašytojos B. Vilimaitės bedalių (moterų, vaikų) jausmų įvairovė kiek kitokia. Vyrauja ne pyktis ar pavydas (nors esama ir vieno, ir kito), o visiško vienišumo ir nereikalingumo jausmai. Vienišumas lemia bejėgiškumą. Prozininkų atstumtieji vyrai taip pat dažniausiai praradę šeimą, pametę vaikus, nutraukę kitokius socialinius ryšius, bet jų vienišumas nėra bejėgis. Prozininkai rutulioja fabulą taip, kad atstumtuosius, neišskirdami nė pasyvių rezistentų,

verčia veikti – jei ne ką kita, tai bent svaigintis alkoholiu, o šioji veikla sukuria intensyvaus vyksmo regimybę, nors nesibaigia naudingais rezultatais. Savo ruožtu B. Vilimaitės veikėjai (nusibadavęs vaikas, ligota suirusios psichikos senutė) bejėgiai ne todėl, kad neveiklumas būtų jų savastis, o todėl, kad nebeturi fizinių jėgų, ir nėra kas pagelbėja. Tad emocijų būsenų analizė nepatvirtina gajaus stereotipinio požiūrio, priskiriančio moterims emocingumą ir pasyvumą, o vyrams – racionalumą ir veiklumą. Ji veikiau atskleidžia, kad Lietuvos prozoje vaizduojamų vargetų moterų ir vaikų padėtis sunkesnė negu vyrų.

PROZININKŲ POŽIŪRIS Į ATSTUMTUOSIUS

Jis svarbus dviem aspektais. Rašytojai perima visuomenėje, žiniasklaidoje sklindančias mintis, koncepcijas, nuostatas, jas pertvarko pagal savo pasaulėjautą, įsitikinimus ir paskleidžia dar plačiau. Tad iš rašinių galima spręsti, koks apskritai visuomenės ir rašytojų, kaip sluoksnio ir kaip asmenybių, požiūris į atstumtuosius. Savo ruožtu literatūra ugdo skaitančios visuomenės nuostatas žemiausiojo, atstumtojo, sluoksnio atžvilgiu.

Prozininkų nuostata trilypė. Ji reiškia pačių autorių požiūriu į skurstančius žmones, kitų vaizduojamų sluoksnių požiūriu ir atstumtųjų savęs vertinimu. Kadangi paskutinei nuostatos daliai būtina, be tikrovės ir žmonių pažinimo, ir subtili empatija, tai kūrinuose apie atstumtuosius dažniau pasitaiko tik jos nuotrupos.

Dažniausiai autoriai rašo apie atstumtuosius su tam tikru supratimu ir priejauta. Šiuos nuostatos ypatumus lemia tai, kad, pirma, dažnas rašytojas yra atsidūręs bemaž marginaliniame sluoksnyje arba lengvai gali į jį pakliūti – meninė kūryba nėra pelninga rinkos prekė, savarankiškai dirbančių menininkų statusas lig šiol neapibrėžtas, nenustatytas teisinis pagrindas jų valstybinėms socialinėms garantijoms. Antra, žmogaus pažinimo patirtis prozininkams, matyt, neleidžia be atodairos nusmerkti nuskurdėliu.

Priejautą ir supratimą rašytojai išreiškia ne tiesiogiai, o įvairiomis stilistinėmis priemonėmis: nurodo kokį patrauklų, vertingą žmogaus bruožą, retumu net išskiriantį jį iš geresnėmis sąlygomis gyvenančių žmonių, – valingą abejingumą [21] arba „rafinuotą, palaužtiems žmonėms būdingą laikyseną“ [1: 32], arba netikėtai pakreipia intrigą taip, kad vagis ar elgeta dvasinėmis savybėmis susilygina su gerbtiniais piliečiais („blizgančiomis iš jaudulio akimis“ pareigūnai atima iš vagies grobį ir patys pasidalija [21: 42]). Prozininkų nuostatą perteikia ir kartėlio pritivinkusios išvalgos: „Juk niekam neįdomi tavo alga ar pensija, o svarbi tik valia apie rytdieną negalvoti“ [17: 59]. Būdų perteikti palankumą ar supratimą

vaizduojamam veikėjui esama daug, ir rašytojo sugebėjimai lemia, ar pavyksta žodžiais perduoti tą žybsnį, kuris yra kiekviename žmoguje ir daro jį jei ne unikalų, todėl įdomų, tai bent suprantamą. Net tėvų išlaikytiniams, jauniems ir sveikiems vyrams, nusipelnantiems paniekos ir priešiško, autoriai suteikia šiokių tokių gerų savybių užuomazgų ir taip patvirtina nenaują mintį, kad ir nusmukęs žmogus nebūtinai praranda visus gero prado likučius [16]. Priešiškas be išlygų požiūris į bekoję elgetą iškyla tik viename rašiny – M. Zingerio „Iliuziono“ novelėje: elgetos padėtis ir visapusiškas pažeminimas traktuojamas kaip atpildas už niekšingus praeities darbus. Kadangi už juos elgeta jau atkentėjęs Sibire ir užmokėjęs kojomis, tai autoriaus nuostatą veikiausiai lemia siekis atsisteisti už žydų kančias, o ne apskritai atstumtųjų vertinimas.

Požiūrį į atstumtuosius rašytojai pasako ir kitų žmonių lūpomis ar elgesiu. Vieni veikėjai reiškia autoriui priimtina požiūrį, kiti – visai priešingą. Taip autoriai, priešindami save kitiems, galbūt visuomenės daugumai, išryškina atstumtųjų būties skaudumą. Kitų žmonių požiūriui į atstumtuosius prozininkai suteikia kuo įvairiausių atspalvių – nuo abejingumo, šiek tiek užuojautos iki ciniškos paniekos, išvirstančios smurto veiksmis.

Neutralų aukštesnio sluoksnio, apskritai geriau gyvenančių žmonių, požiūrį į bedalius B. Vilimaitė apibūdina publicistiniais žodžiais: „O ką, tiesą sakant, mes žinome apie tuos gyventojų sluoksnius, kurie yra taip arti skurdo? Tik pliką statistiką, daugiau nieko. Mes juos tik pakenčiame ir nenorime arti prisileisti... Mums nepatinka, kad jie stovi prie mūsų akmenų...“ [29: 40]. Tokį nemažos dalies žmonių požiūrį lemia konformizmas, įprastas siekis atsiriti nuo iš esmės neįveikiamų sunkumų. Siekis atsiriti perauga į panieką ir pasišlykštėjimą, kai susiduriama su atstumtaisiais: juos stengiamasi apeiti iš tolo, kad nedurtų į nosį blogas kvapas [19], koki-masi jų nesugebėjimu išlaikyti padorią išvaizdą, be aiškaus pamato jiems priskiriamos amoralios būdo savybės [1; 29]). Atstumtųjų išvaizdą, varganą gyvenimą (ir, be abejo, ydas – girtuoklystę ir kt., santykinai atleistinas kitokio statuso piliečiams) siedami su prasčiausiais būdo bruožais, aukštesnio sluoksnio žmonės nuosekliai gina savo socialinį statusą, pateisina atsiritimą.

Pro niekinamą požiūrį prasimuša ir šiek tiek užuojautos: kai kurie žmonės pro dabartinį nuskurdėlio pavidalą išvelgia buvusius pagarbos vertas savybes – tvirtą būdą, nesitaikstymą su blogybėmis [19]. Jų nuostata – atlaides pranašumas. Panieka, atmišta abejingumu, išvirsta į cinišką elgesį su žemiausio sluoksnio žmonėmis. Mirusi prieglaudos gyventoja neverta net įprastų civilizuotos visuomenės normų: „Pagriebę neštuvus, tarsi žaisdami, ūkvedys ir šeri-

kas linksmai nuturseno į mažą namelį už ligoninės, lavoninę, ir pro praviras duris buvo matyti, kaip jie išvertė savo našta tarsi skiedinio krūvą ant grindų į pasienį... Paskui nuėjo tvarkyti dokumentų“ [29: 68].

Prasčiausia visuomenės narių nuostata žemiausio sluoksnio moterų atžvilgiu. Kitų, aukštesnių, sluoksnių moterims rašytojai vyrai podraug su savo veikėjais dar pripažįsta kokių nors nuopelnų, elgesio privalumų, gerų būdo bruožų, o žemiausio sluoksnio moteris neprilygsta net žemiausio sluoksnio vyrui – kas vienam atleistina (girtauti ar gyventi iš moters malonės, t. y. parazitauti), tas žymi visišką kitos nuosmukį. Panieka ir užuojauta – dvi požiūrio į atstumtuosius pusės – moterų atžvilgiu sudėstomos kitokiomis proporcijomis: moterys bemaž nevertos nė pagailos. Niekinamas požiūris pagrįstas iš patriarchalizmo glūdumos atsklandančiu vyro pranašumo suvokimu. Atstumtosios laikomos prasčiausiomis, matyt, todėl, kad visuomenės normos moterims nubrėžtos kitokios negu vyrams: moterų vieta, vaidmenys ir atitinkamos elgesio normos griežčiau nustatyti. Normų pažeidėjos nusipelno bausmės. Požiūrį į moters vietą visuomenėje aukštesnio statuso piliečiai įtvirtina apgaudinėdami, spaudydami, mušdami nuskurdėlę girtuoklę, o praeidami dar „paspiria koja“. Jeigu vargeta ir užjaučiama, tai tik kaip biologinė būtybė, kuriai galbūt gali skaudėti [25]. Parduodanti kūną moteris įkūnija išvirkštinę moteriškumo pusę. Kadangi priklauso tam sluoksniui, kur moteriai „nederą būti“, prozininkas neleidžia jai turėti jokių gerų savybių: ji įžūli, godi, savanaudė [12]. Šitai prasimuša ne psichologinis autoriaus išvalgumas, o patriarchalinis požiūris į moterį – jo neatitinkanti veikėja laikoma apskritai niekam tikusia.

Kiek kitoks B. Vilimaitės požiūris į skurdžiausio sluoksnio moteris ir vaikus. Beaistris, glaustas faktų ir detalių pasakojimas – priekaištas visuomenės nariams, kurie dedasi nepastebį atstumtųjų, ypač vaikų, tragizmo [29: 62–65].

Atstumtųjų savęs vertinimas prozininkų kūrinuose neišplėtotas. Iš nuotrupų galima rekonstruoti, kaip atstumtieji vertina savo realų ir idealų „aš“, kaip suvokia savo padėtį tarp kitų žmonių ir tų kitų nuomonę apie juos. Labiausiai rašytojams rūpi atstumtųjų savigarba. Savigarba – savo autonominės asmenybės vertės pripažinimas. Šį palyginti pastovų darinį reikia nuolat pastiprinti palankiu savęs vertinimu, savo ruožtu susiklostančiu iš veiklos (sykiu numanomų galimybių) vertinimo ir palankios informacijos, gaunamos iš socialinės aplinkos. Savigarbą įtvirtina ir socialinis statusas, kadangi koduoja tam tikrą socialinės aplinkos pripažinimą. Kai statusas smunka, o tai būdinga nemažai marginalinio sluoksnio daliai, savęs vertinimas nukentčia, sykiu savigarba tampa pažeidžiamesnė – vertės jausmas dar išlieka, bet jį vis mažiau patvirtina bendra socialinė aplinka. Savigar-

bai kenkia nepalanki aplinkinių žmonių nuomonė ir tai, kad žmogus suvokia nebesuvaldąs savo gyvenimo aplinkybių – suprastėjusi materialinė padėtis, pinigų stygius, mažtančios fizinės jėgos ima reguliuoti žmogaus elgesį ir verčia atsisakyti aspiracijų.

Marginalinio sluoksnio žmonės save vertina itin prastai. Visų pirma jie suvokia esą visuomenei nereikalingi. Štai girtuoklės monologas: „Pasižiūriu į save, lyg peršviestą rentgeno aparatu. Ir matau niekam nereikalingą griuveną, kurios kapo nebus kam lankyti“ [25: 49]. Senukas pensininkas svarsto, kad jis bereikalingas tik žemės kirminui – tik tam gališ praversti [17: 253]. Taigi vertindami save vargetos nemažą reikšmę teikia kitų žmonių laikysenai jų atžvilgiu. „Nereikalingi“ – taip jie apibūdina savo statusą. Susvetimėjusioje visuomenėje nereikalingumo jausmas įvairiais gyvenimo tarpniais gali užklupti dažną žmogų, bet jį padeda įveikti šeimos, draugystės saitai, profesiniai interesai ir kitokie savo vertės stiprinimo būdai. Vargetos nereikalingumas ribinis – galimybės palaikyti savo vertę eina vis mažyn. Atstumtieji aiškiai suvokia ir kitų žmonių panieką, neapykantą [1; 25].

Vertinantiesiems save atstumtiesiems labiau rūpi materialinė padėtis, išvaizda, biografijos faktai – tarsi savo asmenybę regėtų kitų žmonių akimis, o asmenybės vidines savybes dažniau nutyli. Buvęs milicininkas, savo gyvenimą vadinaš „maurų prižėlusiu dumblynu“, nešykšti saviniekos žodžių: „Kur jau ten man, kiauraklyniui. Kalėjimo blakes šėrusiam faraonui“ [1: 112]. Iš esminių vidinių savybių girtuoklė įsivaizduojamiems klausytojams atskleidžia tik dvi: sąžiningumą („Niekada nesu apgavusi, kapeiką kapeikon, centą centan gražinu“ [25: 47]) ir emocingumą – jį vadina svarbiausia nuosmukio priežastimi. Toks realaus atstumtųjų „aš“ vertinimas. Numanomos šių žmonių galimybės, atitinkančios idealų „aš“, nyksta mai mažėja, mat vis aiškiau suvokiama, kad jas galima įgyvendinti tik susigrąžinus prarastą statusą, o tai veik neįmanoma [1: 32]. Tai nereikia, kad atstumtųjų savęs vertinimas remiasi daugiau realiu, atitinkančiu tikrovę „aš“, – veikia ryškėja realaus savęs vertinimo ir vertės jausmo prieštara. Nesunykusi savigarba – aiškus ženklas, kad tos nutylimos vidinės savybės ir neįgyvendintos galimybės lemia vidinę asmenybės nedarną. Todėl sunkiausia prozininkų atstumtiesiems susitaikyti su nuolat žeminama savigarba. Pasak J. Mikelinsko, „kiekviena diena neša naują nuopuolį“ [17: 59]. Kitų visuomenės narių niekinamas elgesys kerta paskutinius kirčius atstumtųjų savigarbai – ir pastumia į savižudybę [1: 17].

ATSTUMTŪJŲ ATEITIS

Požiūrį į atstumtuosius autoriai išreiškia ir numatydami jų ateitį. Dažniausiai prozininkai, kaip kūrybi-

nės asmenybės, mano, kad tokio gyvenimo neverta gyventi: kas antras veikėjas autoriaus valia nusizūdo arba numarinamas kitokiu būdu. Tokia baigtis ištinka abiejų lyčių visokio amžiaus veikėjus – ir tuos, kuriems skirtas visas rašinys, ir epizodinius. Benamiui vaikui mirtis nuo šalčio ir bado, pasak B. Vilimaitės, – išsigelbėjimas [29: 13]. Jei autoriai atstumtųjų ir nenumarina, tai vis dėlto nemano, kad šie savo jėgomis galėtų išsikapstyti iš skurdo. Jiems numatomos tokios gyvaliojimo galimybės: pirma, sumažinti reikmes (ir gyvybines, ir savigarbos poreikį), antra, palaikyti gyvastį kaip ir anksčiau – nieko nekeisti. Šie abu būdai neveiksmingi. Reikmių sumažinimo principą autoriai priveda prie absurdo, kitaip sakant, logiškos ribos. „Vilniaus arhato“ veikėjas nustoja valgęs („ši norą galima nugalėti“), gėręs, nustoja skaitęs, mylėjęs, miegojęs – ir žūsta praradęs žmogaus savastį, t. y. suyra jo psichikos ryšys su tikrove [8: 137–147]. Antras būdas reiškia tolesnį nuosmukį, parazitavimą – taigi lėtą mirtį. Trečią galimybę pavadinčiau humanistine: imamas globoti dar didesnės pagalios vertas padaras. Šis būdas paveikus tik psichologiškai, gyvenenos esmės jis nekeičia, bet gali nutolinti savižudybę [17: 253]. Šmėkščioja ir ketvirtas būdas: maištas prieš visuomenės normas, reikiamas nusikaltimais prieš atskirus asmenis. Jį lemia atstumtųjų jausmai – pyktis, neapykanta, virtę nuolatiniomis emocijinėmis būsenomis, ir socialinė atskirtis, kurios etinę pusę galima taip formuluoti: atstumtiesiems laikytis normų tos visuomenės, kuriai jie tarsi ir nepriklauso, nėra privalu [21; 23; 28]. Nė vienu būdu atstumtųjų padėties iš esmės pakeisti negalima.

Taigi nuo sociologinio problemos sprendimo rašytojų požiūris skiriasi tuo, kad jis individualistinis: konstatuojama esama padėtis, numatoma, kaip ji rutuliosis toliau, bet nesiūloma kokių nors veiksmingų ir neveiksmingų ekonominių ar socialinių priemonių, kad atstumtųjų padėtis neblogėtų ar būtų sutrukdyta plėstis tam sluoksniui. Galimas daiktas, kad rašytojai kitokios ateities nenumato todėl, kad tinkamos išeities, jų manymu, nėra – B. Vilimaitės žurnalistė, besirūpinanti prieglaudų, nakvynės namų, internatų gyventojais, suvokia, kad bergždžios jos pastangos bent ką pakeisti „tų bedalių žmonių gyvenime“ [29: 67].

IŠVADOS

Laisvesnis literatūros vyksmas sykiu su stiprėjančiu socialiniu reiškiniu – dalies visuomenės nuskurdimu – akina prozininkus plėtoti nuskurdėlių problematiką. Pastarųjų metų prozos analizė leidžia atskleisti išorinių aplinkybių ir asmenybės ypatumų sąveiką, lemiančią marginalinio sluoksnio plėtimąsi. Patriarchalinės pasaulėjautos likučiai mažina analitinį ir psicho-

loginį prozininkų išvalgumą šio sluoksniu moterų atžvilgiu. Sunkūs biografijos tarpiniai ugdo asmenybės ypatumus, trukdančius prisiderinti prie tikrovės, – nekonvencionalią vertybių hierarchiją ir neveiklumą. Skiriamasis šio sluoksniu žmonių bruožas – nuolatinėmis emocijomis būsenomis virstantys pykčio, pavydo ir nevilties jausmai, suponuojantys keršto troškulį. Savo požiūrį į atstumtuosius – supratimą ir priėjautą – prozininkai priešina kitų visuomenės narių nuostatomis (abejingumui, paniekai, virstančiai smurtu). Realus savęs vertinimo ir vertės jausmo prieštara lemia asmenybės vidinę nedarną – taigi atstumtieji nėra susitaikę su savo statusu, bet rašytojai nenumato jokių veiksmingų būdų, kaip iš esmės pakeisti jų padėtį.

Gauta
2003 05 05

Literatūra

1. Arlauskas K. *Grandinė su kriolitu*. Vilnius: LRS leidykla, 2001.
2. Baliutyte E. Dvikalbystė sovietmečio literatūros kritikoje. *Metai*. 2001. Nr. 2. P. 89–98.
3. Černiauskas J. Pasaulio galas. *Metai*. 1999. Nr. 3. P. 55–58.
4. Daškus A. *Mirtis Gedimino prospekte*. Vilnius: Mintis, 1996.
5. Daugirdaitė S. *Rūpesčių moterys, moterų rūpesčiai. Moteriškumo reprezentacija naujausioje lietuvių moterų prozoje*. Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas, 2000.
6. Domanski H. Social Determinants of Poverty in Post-Communist Societies. *Review of Sociology*. 2001. Vol. 7. P. 37–60.
7. *Encyclopedia of World Problems and Human Potential*. Munchen etc.: Saur, 1991.
8. Gavelis R. *Taikos balandis*. Vilnius: Alma litera, 1995.
9. Kraniauskienė S. Socializacijos modeliai lietuvių autobiografijose: lyties ir laiko aspektas. *Lietuvos sociologija amžių sandūroje*. Ats. red. A. Vosyliūtė. Vilnius: Lietuvos filosofijos ir sociologijos institutas, Lietuvos sociologų draugija, Gen. Jono Žemaičio Lietuvos karo akademija, 2001. P. 271–278.
10. Kubilius V. Kas yra autobiografija. *Metai*. 1995. Nr. 6. P. 87–94.
11. Kubilius V. Nepriklausomybės vizija: idealybės ir tikrovės konfliktas. *Kultūros barai*. 1995. Nr. 12. P. 10–15.
12. Kunčinas J. Pigi moteris. *Metai*. 1999. Nr. 5. P. 54–58.
13. Kunčinas J. *Kasdien į karą*. Vilnius: LRS leidykla, 2000.
14. Kunčinas J. Mergina Žuvis. Amžininko užrašų fragmentai. *Metai*. 2001. Nr. 10. P. 44.
15. Lazutka R. Vaikų ir jaunimo gyvenimo lygis bei skurdas. *Pranešimas apie žmogaus socialinę raidą Lietuvoje 2001*. Vilnius: Jungtinių Tautų vystymo programa, Socialinės politikos grupė, 2001. P. 45–54.
16. Mikelinskas J. Aleliuja naivumui, arba Amerikoniški bateliai. *Metai*. 1999. Nr. 5. P. 14–47.
17. Mikelinskas J. *Žmogaus esmė*. Vilnius: Žuvėdra, 2001.
18. Moi Toril. *Lyties/teksto politika. Feministinė literatūros teorija*. Vilnius: ALK, Charibdė, 2001.
19. Narbutas Vyt. Baikalo akmenys. *Metai*. 2000. Nr. 7. P. 51–55.
20. Pocius A. *Antros eilės pusbroliis*. Vilnius: Žuvėdra, 2000.
21. Pocius A. Dideli pinigai. *Metai*. 2001. Nr. 12. P. 34–42.
22. Praspaliauskienė R. *Nereikalingi ir pavojingi: XVIII a. pabaigos – XIX a. pirmosios pusės elgetos, valkatos ir plėšikai Lietuvoje*. Vilnius: Žara, Lietuvos istorijos institutas, 2000.
23. Saja K. Nebaigtas žmogus. *Metai*. 2002. Nr. 5–6. P. 71–78.
24. Sirutavičius V. *Nusikaltimai ir visuomenė XIX a. Lietuvoje*. Vilnius: Baltos lankos, 1995.
25. Šikšnelis J. Zosė. *Metai*. 2001. Nr. 12. P. 47–50.
26. *Tarybinių lietuvių rašytojų autobiografijos. T. 1, 2*. Vilnius: Vaga, 1989.
27. Vanagas V. *Lietuvių rašytojų sąvadas*. Vilnius: LRS leidykla, 1996.
28. Venclovas P. Tuščias rudens dangus. *Metai*. 2000. Nr. 2. P. 46–54.
29. Vilimaitė B. *Užpustytas traukinys*. Vilnius: LRS leidykla, 1996.
30. Zingeris M. *Iliuzionas*. Vilnius: Andrena, 2000.

Vida Kasparavičienė

SOCIAL AND ECONOMIC MARGINS OF SOCIETY IN RECENT LITHUANIAN PROSE (SOCIOLOGICAL ANALYSIS)

S u m m a r y

Sociological analysis of recent Lithuanian prose reveals an intercourse between exterior circumstances and the peculiarities of personality predetermining the extension of marginal strata. However, with respect to women prose, the writers' patriarchal outlook interferes with analytical penetration and psychological sagacity. Hard biographical periods form some peculiarities of a marginal personality that impede adaptation to reality. The main peculiarities of marginal personality are unconventional hierarchies of values and passivity. Anger, envy and despair are the distinctive features of marginal strata. They develop into a permanent emotional state and seek revenge. The prose writers oppose their understanding of marginal people to the other citizens' attitude (indifference and disdain growing into violence) towards outcasts. Contradiction between self-evaluation and self-esteem causes an inner dissonance of an outcast personality. The expression of dissonance proves that marginal people do not reconcile themselves to their status. Yet the prose writers foresee no effective ways how to bring about essential changes in their status.

Key words: marginal strata, poverty, peculiarities of personality, attitude towards marginal people